Agnieszka Pawlak
Pogranicze. Studia Społeczne. Tom XIV (2008)

ŚRODKOWOEUROPEJSKIE ŻYCIE „NA POGRANICZU" W ŚWIETLE OPINII STUDENTÓW, CZYLI CO ŚRODKOWOEUROPEJCZYCY WNIEŚLI DO ZJEDNOCZONEJ EUROPY

Wstęp. Europa Środkowa jako pogranicze

Europa Środkowa stanowi teren pograniczny między Europą Wschodnią (do której politycznie i gospodarczo „należała" do 1989 roku) a Europą Zachodnią (do której politycznie i gospodarczo aspirowała od 1989 roku), swoisty tygiel kultur i narodów. Europa Środkowa (o licznych kontrowersjach wobec zasadności używania tego pojęcia również będzie mowa w artykule) jest więc terenem, na którym na przestrzeni wieków dochodziło do połączenia rozmaitych politycznych, gospodarczych, kulturowych i religijnych prądów, zarówno o rodowodzie wschodnioeuropejskim (elementy orientalnych kultur Bliskiego i Dalekiego Wschodu, despotyczna struktura władzy, wpływy prawosławia, przewaga rolnictwa w gospodarce), jak i zachodnioeuropejskim (rozdział władzy świeckiej i religijnej w życiu publicznym, rozwój konstytucjonalizmu i parlamentaryzmu, protestantyzm i katolicyzm, gospodarka rynkowa, struktura i organizacja ośrodków miejskich).

Charakterystyczną cechą tak rozumianej Europy Środkowej jest intensywnie doświadczana przez mieszkańców tego regionu polityczna niestałość i tymczasowość granic, ale także peryferyjność kulturowa i „życie" na przedmurzu „właściwej" (zachodniej) Europy. Ponadto warto w tym miejscu nadmienić, że doświadczenie kresowości łączy także wiele narodów Europy Środkowej, w tym szczególnie Polskę i Węgry, dla których mityczne już dziś Kresy (dla Polaków – ziemie zachodniej Litwy, Białorusi i Ukrainy, a dla Węgrów – rumuński obecnie Siedmiogród, będący w okresie tureckiej okupacji kolebką kultury i państwowości węgierskiej) są nie tylko romantycznym symbolem dawnej świetności obu narodów, ale i dowodem na to, że życie

na pograniczu może być dla jego mieszkańców niezwykle bogate i twórcze. Utrata Kresów łączy się z doświadczanym przez wielu mieszkańców Europy Środkowej poczuciem wykorzenienia, utraty ojczyzny. Kresowość ma więc podwójne znaczenie – dotyczy Europy Środkowej jako całości, ale też poszczególnych narodów i państw zaliczanych do tej części Europy.

W trakcie swej długiej i burzliwej historii europejski kontynent był dzielony według rozmaitych politycznych kluczy. Polityczna, a zatem także społeczna i gospodarcza struktura Europy zmieniała się niezwykle często, a powody przesuwania granic czy budowania nowych znacznie się, na przestrzeni wieków, różniły. Różna była też gwałtowność i rozległość tych zmian. Obecnie podejmowane są nowe próby „uporządkowania" Europy, polegające na łączeniu państw w szersze polityczne, gospodarcze i kulturowe organizmy. Organizmy te mogą przybierać charakter instytucjonalny (Unia Europejska, NATO, Grupa Wyszehradzka) lub mieć bardziej luźny, nieformalny charakter, co oczywiście nie przesądza o tym, że ich znaczenie na arenie międzynarodowej jest mniejsze. Do tego drugiego typu ponadnarodowych organizmów można zaliczyć właśnie Europę Środkową.

Europą Środkową nazywa się umownie wytyczony obszar, co do którego wielkości i linii granicznych nie ma zgody wśród historyków, polityków ani wśród – zazwyczaj przychylnych tej idei – pisarzy i publicystów. **Z geopolitycznego punktu widzenia można wyróżnić dwie koncepcje Europy Środkowej – wąską (państwa Grupy Wyszehradzkiej) i szeroką (obejmującą również państwa bałtyckie, Białoruś, Ukrainę, Rosję oraz Bałkany)** [Kisielewski 1992: 4-19; Garton Ash 2000: 419 i nast.]. W swoich badaniach posługiwałam się wąskim ujęciem Europy Środkowej, gdyż wzbudza stosunkowo najmniej kontrowersji i jest przyjmowane przez większość autorów zainteresowanych tą problematyką.

Przyjmując za podstawę przynależności do Europy Środkowej dane historyczne [Kuk 1998: 242 – 243; Paruch, Trembicka, 2000: 12] Europa Środkowa to obszar, który charakteryzuje:

- dominacja narodów słowiańskich;
- nasycenie centralnego obszaru Europy małymi, politycznie i militarnie słabymi oraz względnie młodymi narodami;
- etniczno-językowa mozaika;
- cywilizacyjna peryferyjność;
- wielowiekowe panowanie obcych (nie środkowoeuropejskich) mocarstw;

– obecność i silny wpływ na rozwój regionu dwóch nacji – żydowskiej i niemieckiej;
– wspólnota historycznych losów państw tego obszaru.

Jeszcze inne kryteria stosują autorzy kulturowych koncepcji Europy Środkowej. Zarówno w geopolitycznym wymiarze, jak i w historycznych ujęciach Europa Środkowa jest – w pewnym sensie – obszarem zamkniętym; tzn. trzeba spełnić szczególne wymagania (położenie geograficzne, przynależność do określonych politycznych struktur, np. do Grupy Wyszehradzkiej) lub posiadać pewne specyficzne cechy (słowiańskość, podatność na obce wzory w różnych dziedzinach, peryferyjność w sensie położenia i postaw mieszkańców), by do niej przynależeć. W kulturowym wymiarze natomiast, koncepcja Europy Środkowej nie ma wykluczającego charakteru. Mentalna „przynależność" do Europy Środkowej nie jest skutkiem spełnienia określonych wymogów, ale swoistym aktem woli. Różne kraje mogą należeć do tej transcendentalnej Europy Środkowej, jeśli ich mieszkańcy utożsamiają się z ideami i wartościami uznanymi za środkowoeuropejskie. Europa Środkowa w tym aspekcie to specyficzny rejon poszukiwań duchowych. Idea Europy Środkowej, zwana też często utopią Europy Środkowej, powstała jako odpowiedź na potrzebę wyrażenia i nazwania cechujących ten region sposobów przeżywania świata [Toruńczyk 1987: 33]. Można więc tak naprawdę mówić o dwóch Europach Środkowych: tej mitycznej, wyobrażonej, utrwalonej w literaturze pięknej i publicystyce oraz tej rzeczywistej, mającej określoną strukturę geopolityczną. Podwójność Europy Środkowej stanowi ważny klucz dla zrozumienia jej powikłanej historii i ciągle zmieniającej się tożsamości. Europa Środkowa w postaci idei, mitu to idylliczna kraina, do której nieustannie i bezskutecznie dąży się w wymiarze politycznej rzeczywistości.

W sensie kulturowym obszar Europy Środkowej wyznaczają przede wszystkim miasta: od Budziszyna i Bratysławy po Wilno i Lwów na wschodzie oraz Zagrzeb, Nowy Sad, Lublanę na południu. Jest on więc dużo szerszy, niż wyznaczony przez kryteria polityczne. Na przełomie wieków wiele kulturalnych i intelektualnych nowinek rodziło się w Wiedniu, Pradze, Budapeszcie, Krakowie czy Trieście [Zieliński 2002: 43; Pantić 2002: 77; Brix 2002: 20]. Dziś również, zdaniem Schlogela, myśląc o kulturze środkowoeuropejskiej myślimy przede wszystkim o miastach Europy Środkowej:

> Jakkolwiek okropne są blizny i uszczerbki w rozmaitych miastach, nie zmieniają faktu, że chodzi tylko o różne odcienie tego samego kontinuum (...). Jak inaczej

> można by objaśnić urok tożsamości, jakiemu ulega podróżny pokonujący krótkie odcinki między Budapesztem a Pragą, Lwowem a Krakowem czy Wiedniem a Triestem. To permanentne «déjà vu», jednak ze szczyptą irytacji, która natychmiast motywuje podróżnika do szukania różnic [2005: 39-40].

Jednakże Europa Środkowa w aspekcie kulturowym również nie jest jednorodna. Rozmaite – często sprzeczne – punkty widzenia na kwestię Europy Środkowej ujawniły się w całej pełni w latach osiemdziesiątych podczas rozpoczętej, pierwszy raz po drugiej wojnie światowej, dyskusji o Europie Środkowej. Uczestniczyli w niej m. in. pisarze z trzech środkowoeuropejskich krajów: Milan Kundera z Czech, publicysta – György Konrád z Węgier i Czesław Miłosz z Polski. Swoje „cegiełki" w postaci licznych esejów na temat Europy Środkowej dołączyli również Václav Havel i Adam Michnik. W tym miejscu chciałabym się jednak przede wszystkim odwołać do koncepcji Kundery i Konrádа.

Zdaniem Kundery i Konrádа, specyficzną cechą Europy Środkowej, odróżniającą ją od Europy Zachodniej i od Europy Wschodniej, jest właśnie jej kultura i dlatego też problem Europy Środkowej nie może być sprowadzony jedynie do kwestii granic, oddzielających Europę Środkową od reszty kontynentu. W tym miejscu koncepcje obu autorów jednak się rozchodzą. Konrád twierdzi bowiem, że tej rzeczywistej Europy Środkowej już nie ma. Obecnie pojęcie Europy Środkowej nie oznacza jakichś narodów lub krajów, lecz jedynie „filozofię paradoksalnego środka" – twierdzi Konrád [Konrád, 1994]. Kundera utrzymuje natomiast, że Europa Środkowa nadal istnieje:

> Tym co określa i wyznacza środkowoeuropejską całość nie mogą więc być granice (nieautentyczne, narzucone przez inwazje, podboje i okupacje), lecz wspólne zasadnicze sytuacje, coraz to inaczej grupujące te narody w wyobrażeniowych i zmiennych granicach, wewnątrz których trwa ta sama pamięć, to samo doświadczenie, ta sama wspólna tradycja[1] [1984: 24].

---

[1] Bobrownicka, nawiązując do dyskusji o Europie Środkowej z lat osiemdziesiątych, wskazuje na pewien (nie zawsze zauważany) aspekt koncepcji Europy Środkowej Kundery, którym jest destrukcja mitu jedności Słowian. Dlatego też, zdaniem Bobrownickiej, w programowym eseju Kundery: *Zachód porwany albo tragedia Europy Środkowej,* Europa Środkowa utożsamiana jest głównie z Polską, Czechami i Węgrami, a Europa Wschodnia jest reprezentowana przez Rosję*: Taki wybór reprezentantów obu stref ma naruszać dwie oczywiste prawdy: primo – że Słowiańszczyzna nie stanowi jednolitego organizmu kulturowego, secundo – że kultura Europy Środkowej nie jest wyznaczana przez słowiańskość* [co jest często sugerowane w historycznych koncepcjach – przyp. A.P.], *lecz przez jej specyfikę sytuacyjną, identyczną dla Słowian i nie-Słowian tego obszaru. (...) Ujawniając tę ostrą opozycję obu stref oraz fakt, że w każdej z nich znajdują się narody słowiańskie, kruszy Kundera podstawę mitu o jedności i pokrewieństwie kulturowym Słowian, dowodzi, że Polakowi i Czechowi bliższa jest kultura Węgier czy Austrii niż Rosji* [1995: 92].

Podobnego zdania jest Havel, który w *Anatomii powściągliwości* charakteryzuje ideę Europy Środkowej w następujących słowach:

> (...) pewien szczególny środkowoeuropejski sceptycyzm jest nieodłącznym składnikiem duchowego, kulturalnego i intelektualnego zjawiska, jakim jest Europa Środkowa. (...) Ten sceptycyzm ma niewiele wspólnego z, dajmy na to, angielskim. Jest na ogół dość dziwny, często tragiczny, a niekiedy nawet bohaterski [za: Garton Ash, 1990: 172].

Podsumowując, trzy najczęściej pojawiające się sposoby ujmowania kultury Europy Środkowej to opisywanie jej [Zieliński, 2002: 44-57]:

- **jako Arkadii** – przestrzeni kulturowej utożsamianej z obszarem krajów i państw regionu środkowoeuropejskiego, którym przypisuje się odrębną specyfikę tożsamościową, konstytuowaną przez elementy narodowych i ponadnarodowych kultur. Kultura Europy Środkowej częściowo pokrywa się więc z kulturami narodowymi, a częściowo stanowi paralelny model kulturowy. W tym ujęciu podkreśla się przede wszystkim te postawy, idee i wartości, które łączą mieszkańców Europy Środkowej z poszczególnych krajów, a pomija się cechy odróżniające.
- **jako Atlantydy** – przestrzeni kulturowej, której główna rola polega na sprzeciwie wobec dominacji sowieckiej. Kultura Europy Środkowej jest w tym rozumieniu „Atlantydą zatopioną w komunistycznym potopie". Takie pojęcie kultury środkowoeuropejskiej było szczególnie popularne wśród dysydentów i pojawiało się w ich utworach. Miało przede wszystkim wymiar moralny i związane było z poszukiwaniem prawdy i odmową życia w kłamstwie.
- **jako Jeruzalem** – w tym ujęciu kultura Europy Środkowej to nostalgiczna przestrzeń monarchii austro-węgierskiej w czasach schyłkowych. Taki obraz Europy Środkowej pojawia się w twórczości Schulza, Kafki i Danilo Kisza. Podstawową dla nich zasadą porządkowania świata przedstawianego jest mit. Mitologizowany jest głównie okres dzieciństwa jako „złoty wiek", przypadający na okres zagłady monarchii Habsburgów.

Nie brak też głosów krytycznych sugerujących, że Europa Środkowa to sztuczny twór intelektualny, poprawna politycznie nazwa dla krajów należących przed 1989 rokiem do bloku sowieckiego, nieokreślona pozostałość po Europie Zachodniej i Europie Wschodniej bez wyraźnych cech odrębności kulturowej**.** Pojawiają się również opinie, że jeśli by nawet uznać istnienie Europy Środkowej, tak jak uznaje się istnienie Europy Zachodniej czy ist-

nienie Europy Wschodniej, to jedynym czynnikiem łączącym kraje należące do tego obszaru byłyby tragiczne doświadczenia historyczne drugiego półwiecza XX wieku, a to za mało, by mówić o tożsamości kulturowej Europy Środkowej.

1. Studenci o Europie Środkowej. Analiza wyników badania

1.1. Podstawowe założenia i cele badań

Likwidacja Rzeczpospolitej Obojga Narodów, powstanie i rozpad Austro-Węgier, dwie wojny światowe i w końcu „zimna wojna" sprawiły, że dopiero po 1989 roku Europa Środkowa jako rzeczywistość społeczno-polityczna i pojęcie kulturowe stała się, w pewnym sensie, modna nie tylko wśród Polaków, Czechów, Węgrów czy Słowaków, ale również w polityce i publicystyce zachodnioeuropejskiej. Ważne stają się znów takie kwestie jak: Co stanowi o specyfice Europy Środkowej? Czy w przypadku Europy Środkowej można mówić o wspólnej tożsamości? Jeśli tak, to z jakich elementów się składa? Czym stanie się odradzająca się środkowoeuropejska tożsamość w ramach szerszej europejskiej wspólnoty?

Wstąpienie Polski, Słowacji, Czech i Węgier (traktowanych w literaturze przedmiotu jako trzon Europy Środkowej) do Unii Europejskiej nastąpiło 1 maja 2004 roku. Jednak nawet najwięksi euroentuzjaści zdają sobie sprawę, że był to tylko akt o znaczeniu formalnym. Rzeczywista integracja to proces trudny i długotrwały, który powinien odbywać się przede wszystkim na poziomie społeczeństw. Czy po ponad trzech latach, jakie minęły od rozszerzenia UE, można już mówić o Europie prawdziwie zjednoczonej, w której nie ma członków „drugiej kategorii" ani granic nie do przekroczenia (nie tylko w sensie geograficznym)? Czy i jak zmieniła się Unia i jej obywatele od tamtego czasu? Co wnieśli do niej – pozytywnego lub negatywnego Środkowoeuropejczycy ze wspomnianych wyżej czterech państw? Czy Unia zmierza do coraz ściślejszej integracji? Czy można już mówić o kształtowaniu się tożsamości europejskiej? Czy może raczej rację mają ci, którzy piszą o nowej granicy wewnątrz UE, czyli podziale na „starą" (najczęściej utożsamianą z tzw. „piętnastką") i „nową" Europę oraz o tzw. „twardym rdzeniu" w ramach Zjednoczonej Europy?

Te i inne pytania zostały zadane (za pośrednictwem ankiety audytoryjnej) studentom sześciu kierunków studiów: ekonomii, finansów i bankowości, socjologii, europeistyki, politologii i historii z trzech szkół wyższych

– Uniwersytetu Łódzkiego, Akademii Świętokrzyskiej i Wyższej Szkoły Humanistyczno-Ekonomicznej (w sumie 245 osób)[2]. Studenci, którzy brali udział w badaniu, zostali do niego zrekrutowani na zasadzie dostępności. Ankietę wypełniło po około 50 studentów z każdego z wyżej wymienionych kierunków studiów. Badanie było realizowane od października do grudnia 2006 roku i od stycznia do marca 2007 roku.

Szczególnie interesujące dla badacza, oprócz uzyskania opinii na wymienione powyżej kwestie – było uzyskanie informacji, z jakich źródeł badani czerpią informacje o integracji europejskiej. Zebrano interesujący materiał badawczy, gdyż respondenci chętnie dzielili się swoimi przemyśleniami. Celem badania była również weryfikacja koncepcji teoretycznej, dotyczącej tożsamości zbiorowej, w tym przypadku tożsamości środkowoeuropejskiej i tożsamości europejskiej[3].

W niniejszym artykule chciałabym jednak zaprezentować przede wszystkim te wyniki badań, które odnoszą się do Europy Środkowej jako obszaru przejściowego, granicznego między Europą Wschodnią a Europą Zachodnią. Temu celowi służy prezentacja negatywnych i pozytywnych cech mieszkańców Europy Środkowej wskazanych przez respondentów oraz porównanie ich z cechami charakterystycznymi (w przekonaniu badanych) dla „typowego" mieszkańca jednego z krajów Europy Zachodniej i Wschodniej.

1.2. Charakterystyka próby

Charakterystyka próby z uwzględnieniem cech społeczno-demograficznych wygląda następująco. **Zdecydowaną większość wśród respondentów stanowią kobiety (prawie 62%)**, podczas gdy mężczyzn, którzy wypełnili kwestionariusz ankiety, było ponad 38%. **Więcej niż 88% respondentów nie**

[2] Próba została dobrana w sposób celowy. Głównym kryterium doboru było dotarcie do studentów studiujących taki kierunek studiów, który w swej bazie programowej zawiera przedmioty dotyczące integracji europejskiej. Ani uczelnia, ani tryb studiów nie miały zasadniczego znaczenia przy doborze próby. Studenci tych kierunków zostali potraktowani jako swego rodzaju „eksperci". Założyłam bowiem, że jeśli wyniki badania wykażą, iż ci studenci mają świadomość istnienia Europy Środkowej, będzie można przyjąć, że mają ją również studenci innych kierunków studiów, a być może także inne grupy społeczne. Dobór celowy oznacza, że uogólnianie wyników na całą populację studentów (a więc wnioskowanie statystyczne) jest bardzo ograniczone.

[3] Badanie zostało pomyślane jako część szerszego projektu badawczego, będącego podstawą przygotowywanej rozprawy doktorskiej pt.: „Kształtowanie się tożsamości Europy Środkowej a proces integracji europejskiej". Projekt ten obejmuje także wywiady swobodne z przedstawicielami elit intelektualnych Europy Środkowej, a także analizę treści czasopism w języku polskim poświęconych środkowoeuropejskim zagadnieniom.

osiągnęła jeszcze 25 lat. Dominują zatem osoby, które dopiero rozpoczynają dorosłe życie i są podatne na przyjmowanie rozmaitych poglądów oraz na ich stosunkowo częstą zmianę.

Ogółem studentów studiujących w trybie stacjonarnym, którzy wypełnili ankietę było 71,2%, a studiujących w trybie niestacjonarnym – 28,8%. Wśród badanych było 70,3% studentów studiów magisterskich i 29,7% studentów studiów licencjackich. W szczegółach rozkład studentów z uwzględnieniem trybu studiów wygląda następująco. Ponad połowa studentów (53,6%) studiuje w trybie stacjonarnym magisterskim, a 17,6% – w trybie stacjonarnym licencjackim. Studia niestacjonarne magisterskie kończy 16,7% badanych, a niestacjonarne licencjackie – ponad 12%. Około 22% badanych stanowili studenci europeistyki. Ponad 20% studentów studiuje kierunki ekonomiczne. Jedna piąta to studenci historii. Prawie 20% wypełniających kwestionariusz ankiety studiuje socjologię, a ponad 18% – politologię. Więcej niż 58% badanych studiuje wybrany kierunek już czwarty rok, a ponad 18% – trzeci. Niemal 15,5% jest na piątym roku studiów, a tylko 7,5% to studenci drugiego roku.

Studenci czerpią informacje na temat integracji europejskiej przede wszystkim z Internetu (prawie 18% wskazań) i prasy (ponad 15% wskazań). Część studentów dowiaduje się o sprawach związanych z UE z telewizji (13,6% wskazań), w szkole (13,6% wskazań), z książek (9%) lub z radia (8,5%). Więcej niż 8% wskazań dotyczyło wyjazdów turystycznych, a ponad 7% – znajomych jako dobrych źródeł informacji o Europie. W celach turystycznych respondenci odwiedzali przede wszystkim kraje Europy Zachodniej (66,5% wskazań), nieco rzadziej kraje Europy Środkowej i Wschodniej (33,5% wskazań).

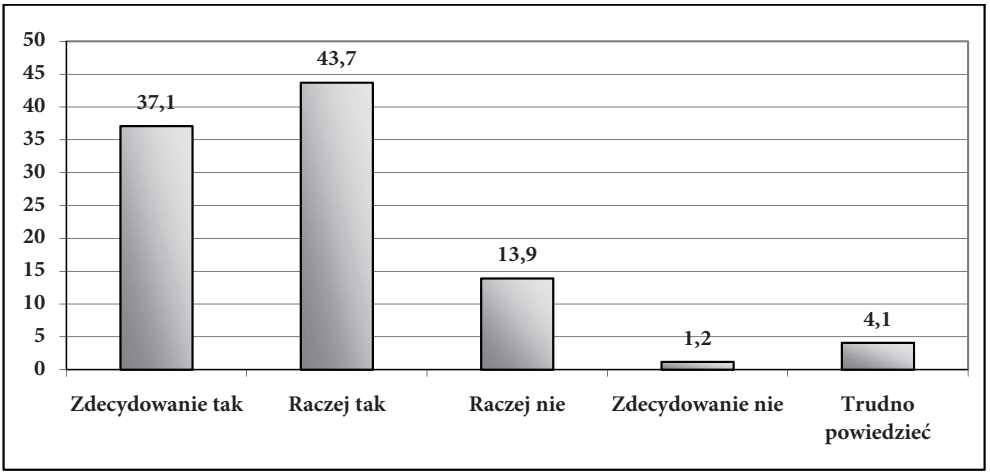
Na podstawie powyższych informacji można zbudować profil typowego studenta, który wziął udział w badaniu. Przebadany student to częściej kobieta niż mężczyzna w wieku do 25 lat, mieszkający w dużym lub średniej wielkości mieście. Jego rodzice mają wykształcenie wyższe lub średnie. Studiuje jeden z kierunków objętych badaniem w trybie stacjonarnym magisterskim i jest na czwartym roku. Informacje o UE częściej czerpie z Internetu lub prasy (czytając „Politykę", „Gazetę Wyborczą" lub „Newsweek"), niż od znajomych czy ze szkoły/uczelni. Jeśli wyjeżdża za granicę, to częściej do krajów Europy Zachodniej niż Środkowej czy Wschodniej, a jeśli pracuje za granicą, to najczęściej w Wielkiej Brytanii. Zna język angielski lub niemiecki, rzadziej hiszpański, francuski czy rosyjski. Dysponując tak zbudowanym

profilem respondenta można przystąpić do analizy jego opinii na temat Europy Środkowej i UE.

1.3. Czy Europa Środkowa istnieje?

Zanim przejdę do analizy wskazanych przez studentów pozytywnych, negatywnych i neutralnych cech Środkowoeuropejczyka, chciałabym zaprezentować opinie badanych na temat tego, czy w ich przekonaniu Europa Środkowa istnieje, a jeśli tak, to jakie kraje można do niej zaliczyć. Na wykresie nr 1 zostały zaprezentowane odsetki odpowiedzi na pytanie, czy między Europą Zachodnią a Europą Wschodnią istnieje Europa Środkowa.

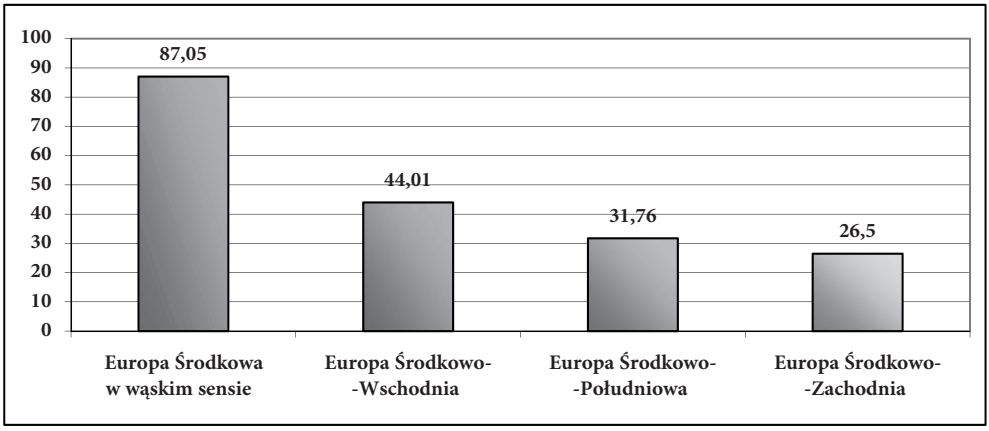
Wykres 1. Czy Europa Środkowa istnieje (w %), N=245

Ponad 80% studentów stwierdziło, że Europa Środkowa istnieje, w tym zdecydowanie o tym przekonanych było ponad 37% studentów, a raczej przekonanych – trochę więcej niż 43% badanych. Natomiast zdaniem ponad 15% Europa Środkowa nie istnieje, z czego prawie 14% zaznaczyło, że Europa Środkowa raczej nie istnieje, a tylko trochę ponad 1% stwierdziło, że Europa Środkowa na pewno nie istnieje. Zatem w przekonaniu zdecydowanej większości respondentów między Europą Zachodnią i Wschodnią istnieje Europa Środkowa.

Studenci są skłonni zaliczać do Europy Środkowej kraje znajdujące się najbliżej Polski oraz te, które geograficznie rzecz ujmując, znajdują się w środku Europy. Dane procentowe odnoszące się do sposobów zakreślania obszaru Europy Środkowej prezentuje wykres nr 2.

Wykres 2. Zakres przestrzenny Europy Środkowej (w %), N=205

Na podstawie danych otrzymanych od studentów można wyróżnić – biorąc pod uwagę zakres przestrzenny – następujące rodzaje Europy Środkowej:

- Europa Środkowa w wąskim sensie (Polska, Czechy, Węgry, Słowacja) – 87,05%;
- Europa Środkowo-Wschodnia (Polska, Czechy, Węgry, Słowacja, Litwa, Ukraina, Białoruś, Łotwa, Estonia) – 44,01%;
- Europa Środkowo-Południowa (Polska, Czechy, Węgry, Słowacja, Rumunia, Bułgaria, Słowenia, Macedonia, Chorwacja, Serbia, Czarnogóra, Albania) – 31,76%;
- Europa Środkowo-Zachodnia (Polska, Czechy, Węgry, Słowacja, Francja, Włochy, Holandia, Dania, Szwecja, Niemcy, Austria, Norwegia, Finlandia, Wielka Brytania) – 26,5%.

Co drugi badany, który zaznaczał, że do Europy Środkowej należą Polska, Czechy, Węgry i Słowacja, do tej części Europy zaliczał również kraje należące raczej do Europy Wschodniej. Ponad 30% dołączało do czterech głównych krajów Europy Środkowej, kraje należące do Europy Południowej, a ponad jedna czwarta – kraje należące do Europy Zachodniej. Reasumując, zdaniem badanych, kraje Europy Środkowej mają więcej wspólnego z krajami Europy Wschodniej czy Południowej, niż z krajami Europy Zachodniej. Świadczą o tym wskazywane przez studentów uzasadnienia zaliczenia tych, a nie innych krajów do Europy Środkowej. Najczęściej wskazywane przez studentów uzasadnienia brzmią następująco:

– z geograficznego punktu widzenia kraje te leżą w środku Europy (72,7% wskazań);
– są to kraje rozwijające się politycznie i gospodarczo (14,8%);
– są to kraje powiązane historycznie (14,8%);
– są to kraje o podobnej kulturze (8,2%);
– te kraje „kojarzą się" z Europą Środkową (4,9%).

Poza tym respondenci, którzy nie zgodzili się opinią dotyczącą istnienia Europy Środkowej, zaliczali Polskę, Czechy, Słowację i Węgry do Europy Wschodniej (64,1%), rzadziej do Europy Zachodniej (20,51%). Ponad 10% badanych uznało, że Polska, Czechy, Węgry i Słowacja należą do Europy Środkowo-Wschodniej. Charakterystyczne są również podawane przez respondentów uzasadnienia zaliczenia wspominanych krajów do Europy Wschodniej lub Zachodniej. Ponad 21% wskazań studentów dotyczyło odpowiedzi, że kraje te należą do Europy Wschodniej, ponieważ taki był powojenny podział Europy, a 19% wskazań – opinii, że należą do Europy Wschodniej z uwagi na niski poziom rozwoju ekonomicznego. Część badanych było zdania, że należą do wschodniej części Europy z uwagi na ciągle widoczne skutki spuścizny po ZSRR (prawie 17% wskazań). Warto zauważyć, że prawie połowa odpowiedzi, uzasadniających zaliczenie Polski, Węgier, Czech i Słowacji do Europy Wschodniej, bazuje na argumentach historyczno-politycznych. Natomiast wśród odpowiedzi o powody zaliczenia interesujących nas krajów do Europy Zachodniej najczęściej padała odpowiedź, że są to kraje zachodnioeuropejskie, ponieważ mają podobną kulturę i zbliżony poziom rozwoju ekonomicznego (9,5%). Część badanych uznała, iż można je zaliczyć do Europy Środkowo-Wschodniej, bo tak wynika z układu geopolitycznego (trochę ponad 7%).

1.4. Cechy charakterystyczne mieszkańców Europy Środkowej, Wschodniej i Zachodniej

Obraz Europy Środkowej jako mieszaniny cech wschodnich i zachodnich (z przewagą cech wschodnich) potwierdzają odpowiedzi badanych na pytanie o pozytywne, negatywne i neutralne cechy mieszkańca Europy Środkowej. Dane dotyczące najczęściej wymienianych przez studentów pozytywnych cech Środkowoeuropejczyka zostały zawarte w tabeli nr 1.

Tab. 1. Pozytywne cechy Środkowoeuropejczyka

Pozytywne cechy Środkowoeuropejczyka	Odpowiedzi	
	N	Procent
Zaradność	40	20,6%
Gościnność	32	16,5%
Przywiązanie do rodziny	28	14,4%
Katolicyzm	15	7,7%
Szacunek dla tradycji	15	7,7%
Patriotyzm	12	6,2%
Antytotalitaryzm	9	4,6%
Specyficzne poczucie humoru	7	3,6%
Wierność ideałom	7	3,6%
Kultura	3	1,5%
Tolerancja	3	1,5%
Optymizm	3	1,5%
Aktywność życiowa	3	1,5%
Indywidualizm	2	1,0%
Wrażliwość	2	1,0%
Szacunek dla wykształcenia	2	1,0%
Chęć doścignięcia Zachodu	2	1,0%
Poszanowanie prawa	2	1,0%
Konsekwentne dążenie do celu	2	1,0%
Realizm	1	0,5%
Lojalność	1	0,5%
Nieufność	1	0,5%
Pokora	1	0,5%
Duma	1	0,5%
Ogółem	194	100%

Przebadani studenci do pozytywnych cech mieszkańca Europy Środkowej zaliczali najczęściej: zaradność, gościnność, przywiązanie do rodziny, katolicyzm i szacunek dla tradycji oraz patriotyzm, a rzadziej takie elementy jak specyficzne poczucie humoru czy wierność ideałom. Wśród pozytywnych cech Środkowoeuropejczyka pojawiły się również antytotalitartyzm, kultura, tolerancja, optymizm, realizm, indywidualizm, wrażliwość, aktywność życiowa, szacunek dla wykształcenia, lojalność, nieufność, chęć doścignięcia Zachodu, poszanowanie prawa, konsekwentne dążenie do celu, pokora i duma. Wymienione przez badanych pozytywne cechy Środkowoeuropejczyka można pogrupować na te, które sprzyjają integracji europejskiej

oraz te, które mogą ją utrudnić. Do tej pierwszej grupy można zaliczyć następujące: gościnność, optymizm, realizm, indywidualizm, aktywność życiową, szacunek dla wykształcenia, chęć doścignięcia Zachodu, poszanowanie prawa, konsekwentne dążenie do celu, tolerancję i zaradność (tych cech dotyczyło 48,1% wskazań). Do grupy cech niesprzyjających integracji trzeba natomiast zaliczyć: katolicyzm (gdyż Europa Zachodnia jest w przeważającej mierze laicka), przywiązanie do rodziny i tradycji (Zachodnioeuropejczycy preferują indywidualizm), patriotyzm, wierność ideałom (w Europie Zachodniej ceni się raczej pragmatyzm) oraz nieufność (tej grupy cech dotyczyło 40,1% wskazań). Jeśli więc chodzi o pozytywne cechy mieszkańca Europy Środkowej, to przeważają sprzyjające integracji europejskiej.

Dla porównania: za pozytywne cechy mieszkańca Europy Zachodniej studenci uznali m.in.: przedsiębiorczość (15,5%), kosmopolityzm (12,5%), pracowitość (11,2%) i poszanowanie prawa (10,8%), a także indywidualizm (6,9%), demokrację (6,5%) i wysoki poziom życia (5,6%). Natomiast do pozytywnych cech Wschodnioeuropejczyka badani zaliczyli: gościnność (14,3%), beztroskę, przywiązanie do religii i wierność tradycji (8,4%) oraz wytrzymałość, wierność ideałom (7,6%) i kulturę (6,7%).

Tab. 2. Negatywne cechy Środkowoeuropejczyka

Negatywne cechy Środkowoeuropejczyka	**Odpowiedzi**	
	N	**Procent**
Kombinatorstwo	35	18,8%
Kłótliwość	20	10,8%
Pasywność	16	8,6%
Nietolerancja	14	7,5%
Zaściankowość	12	6,5%
Brak stabilności politycznej	8	4,3%
Lenistwo	8	4,3%
Słabość	7	3,8%
Brak poszanowania dla państwa i prawa	7	3,8%
Niska samoocena	6	3,2%
Poczucie krzywdy historycznej	6	3,2%
Cwaniactwo	5	2,7%
Złodziejstwo	5	2,7%
Postkomunistyczna mentalność	5	2,7%
Alkoholizm	5	2,7%
Pamiętliwość	4	2,2%
Bezkompromisowość	3	1,6%

Negatywne cechy Środkowoeuropejczyka	Odpowiedzi	
	N	Procent
Bieda	3	1,6%
Przesadna religijność	3	1,6%
Niechęć wobec zmian politycznych	3	1,6%
Bałagan	2	1,1%
Pazerność	2	1,1%
Nacjonalizm	2	1,1%
Nieoglądanie się na innych	1	0,5%
Kosmopolityzm	1	0,5%
Brak solidarności z państwami regionu	1	0,5%
Brak niezależności politycznej i gospodarczej	1	0,5%
Kumoterstwo	1	0,5%
Ogółem	186	100%

Studenci uznali, że wśród negatywnych cech Środkowoeuropejczyka przeważają następujące: kombinatorstwo, kłótliwość, pasywność, nietolerancja, zaściankowość i lenistwo. Badani wskazywali również na takie negatywne cechy jak: słabość, cwaniactwo, pamiętliwość, bałagan, bieda, niska samoocena, złodziejstwo, nieoglądanie się na innych, pazerność, postkomunistyczna mentalność, brak poszanowania dla państwa i prawa, nacjonalizm, poczucie krzywdy historycznej, przesadna religijność, kosmopolityzm, niechęć wobec zmian politycznych, brak solidarności z państwami regionu oraz brak niezależności politycznej i gospodarczej. Warto zauważyć, że w przypadku mieszkańca Europy Zachodniej kosmopolityzm jest uznawany za cechę pozytywną, a w ocenie mieszkańca Europy Środkowej – za negatywną. Do negatywnych cech Środkowoeuropejczyka studenci zaliczali zarówno cechy wynikające z doświadczeń historycznych i politycznych – brak stabilności politycznej, bieda, brak poszanowania dla państwa i prawa czy niechęć wobec zmian politycznych, jak i cechy osobowościowe – bezkompromisowość, cwaniactwo, kombinatorstwo, pamiętliwość, słabość, nietolerancja, pasywność, niska samoocena czy kłótliwość. Cechy osobowościowe były jednakże częściej wybierane (ogółem 74,2% wskazań) niż cechy wynikające z doświadczeń historycznych i politycznych (ogółem 25,8%).

Do negatywnych cech Zachodnioeuropejczyka zaliczają się w opinii respondentów: lekceważenie biednych narodów (33,3% wskazań), konsumpcjonizm (12,5%), brak więzi międzyludzkich (9%), ateizm (8,3%) i moralne zepsucie (5,6%). Z kolei, jeśli chodzi o mieszkańca Europy Wschodniej, do

negatywnych cech – zdaniem studentów – należą: silna władza, lenistwo (12,7%), alkoholizm (12,1%), ksenofobia (10,4%), nastawienie konfrontacyjne (6,4%) oraz kombinatorstwo i zacofanie (5,2%).

Tab. 3. Neutralne cechy Środkowoeuropejczyka

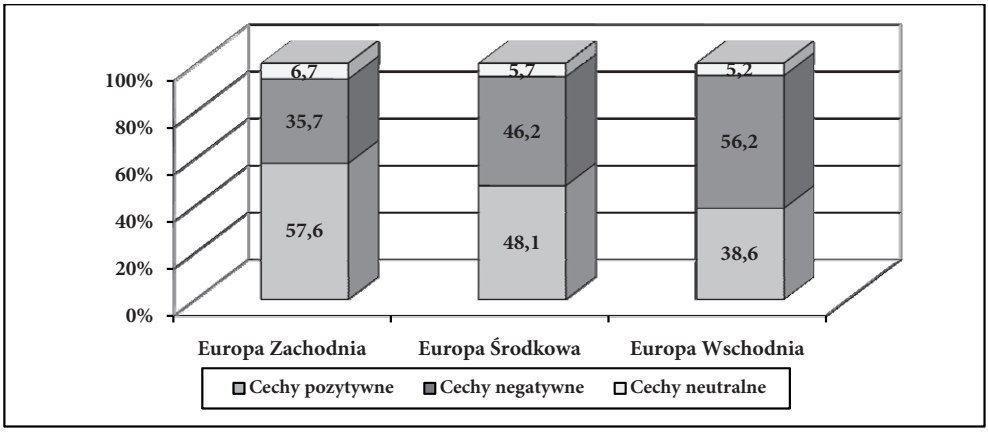
Neutralne cechy Środkowoeuropejczyka	Odpowiedzi	
	N	Procent
Religijność	6	26,1%
Kombinatorstwo	3	13,0%
Świadomość trudnego położenia geopolitycznego	3	13,0%
Elastyczność	2	8,7%
Różnorodność kulturowa	2	8,7%
Indywidualizm	1	4,3%
Niepunktualność	1	4,3%
Wzorowanie się na Zachodzie	1	4,3%
Brak indywidualizmu	1	4,3%
Pracowitość	1	4,3%
Korpucja	1	4,3%
Słowiańskość	1	4,3%
Ogółem	23	100%

Mieszkańcy Europy Środkowej są również według badanych: religijni, kombinatorscy w sensie życiowej zaradności, świadomi swojego trudnego położenia geopolitycznego oraz elastyczni i różnorodni kulturowo, a także cechuje ich indywidualizm (a według niektórych studentów brak indywidualizmu), niepunktualność, wzorowanie się na Zachodzie, pracowitość, korupcja i słowiańskość. Skłonność do korupcji została więc przez respondentów uznana za specyfikę tej części Europy, a nie cechę naganną.

Zachodnioeuropejczyków wyróżnia też natomiast: samotność (18,5%), umiejętność dobrej zabawy (14,8%), znudzenie, otwartość, wysoki poziom życia i świadomość bycia kolebką cywilizacji europejskiej (7,4%). Do listy cech mieszkańca Europy Środkowej badani dodali natomiast następujące: bierność (18,8%), folklor, prawosławie i pracowitość (6,3%) oraz alkoholizm, kolektywizm, wzorowanie się na Zachodzie, biedę, siłę, korupcję i specyficzne poczucie humoru (6,3%).

Wykres nr 3 zawiera procentowe zestawienie proporcji cech pozytywnych, negatywnych i neutralnych, przypisywanych przez badanych mieszkańcom Europy Zachodniej, Środkowej i Wschodniej.

Wykres 3. Porównanie proporcji wskazań dotyczących cech pozytywnych, negatywnych i neutralnych odnoszonych do mieszkańców Europy Zachodniej, Środkowej i Wschodniej (w %)

Największą ilość pozytywnych cech respondenci przypisali mieszkańcom Europy Zachodniej (57,6% wskazań), mniej pozytywnych charakterystyk odnosiło się do Środkowoeuropejczyków (48,1%), a najmniej – do mieszkańców Europy Wschodniej (38,6%). Odwrotną tendencję można zaobserwować w przypadku cech negatywnych. Najwięcej negatywnych cech studenci przypisali mieszkańcom krajów wschodnioeuropejskich (56,2%), o 10% mniej – mieszkańcom Europy Środkowej (46,2%), a najmniej – Zachodnioeuropejczykom. Ilość cech neutralnych w odniesieniu do mieszkańców trzech części Europy była podobna.

W tabeli nr 4 zostało zawarte zestawienie wspólnych cech pozytywnych negatywnych i neutralnych przypisywanych zarówno Środkowoeuropejczykom, jak i mieszkańcom Europy Zachodniej lub Wschodniej.

Tab. 4. Cechy wspólne i specyficzne dla mieszkańca Europy Środkowej w porównaniu do mieszkańca Europy Zachodniej i Wschodniej

Rodzaj cechy	Cechy pozytywne	Cechy negatywne
EUROPA ZACHODNIA	Zaradność/przedsiębiorczość, antytotalitaryzm/wolność/demokracja, kultura, tolerancja, optymizm, indywidualizm, szacunek dla wykształcenia/dobre wykształcenie, poszanowanie prawa, konsekwentne dążenie do celu	Nietolerancja, lenistwo, nie oglądanie się na innych/bezwzględność w dążeniu do celu, kosmopolityzm
EUROPA WSCHODNIA	Przywiązanie do rodziny, wierność tradycji, zaradność, patriotyzm/duma narodowa, gościnność, optymizm/beztroska, aktywność życiowa, konsekwentne dążenie do celu, wierność ideałom, chęć doścignięcia/prześcignięcia Zachodu	Kombinatorstwo, pasywność/lenistwo, bieda/zacofanie, złodziejstwo, lenistwo, brak szacunku dla państwa i prawa, zaściankowość, nacjonalizm, poczucie krzywdy historycznej/gloryfikowanie przeszłości, przesadna religijność, alkoholizm
EUROPA ŚRODKOWA	Katolicyzm, specyficzne poczucie humoru, realizm, wrażliwość, lojalność, nieufność	Bezkompromisowość, cwaniactwo, pamiętliwość, słabość, bałagan, brak stabilności politycznej, niska samoocena, kłótliwość, pazerność, brak niezależności politycznej, postkomunistyczna mentalność, brak solidarności z państwami regionu, niechęć wobec zmian politycznych, kumoterstwo

Za cechy pozytywne specyficznie środkowoeuropejskie studenci uznali katolicyzm, specyficzne poczucie humoru, realizm, wrażliwość, lojalność i nieufność. Do pozytywnych charakterystyk mieszkańca Europy Środkowej i Zachodniej badani zaliczyli m.in. zaradność, demokrację, tolerancję, poszanowanie prawa i konsekwentne dążenie do celu. Z mieszkańcami Europy Wschodniej Środkowoeuropejczyk ma wspólne następujące cechy pozytywne: przywiązanie do rodziny, wierność tradycji, gościnność, optymizm, wierność ideałom i chęć doścignięcia Zachodu. Jeśli chodzi o cechy negatywne, to za właściwe tylko mieszkańcom krajów środkowoeuropejskich studenci uznali: cwaniactwo, pamiętliwość, kłótliwość, pazerność i kumoterstwo. Do cech negatywnych wspólnych Środkowoeuropejczykom

i Zachodnioeuropejczykom należą według respondentów m.in.: nietolerancja, lenistwo, bezwzględność w dążeniu do celu czy kosmopolityzm. Zdecydowanie więcej wad łączy mieszkańca Europy Środkowej i Wschodniej. Są to: kombinatorstwo, złodziejstwo, brak szacunku dla państwa i prawa, zaściankowość, poczucie krzywdy historycznej czy przesadna religijność. Środkowo- i Zachodnioeuropejczycy mają zdecydowanie więcej wspólnych cech pozytywnych, podczas gdy cechy negatywne mieszkańców Europy Środkowej częściej wynikają z ich własnej specyfiki lub charakteryzują także mieszkańca Europy Wschodniej.

Podsumowanie

Wskazane przez badanych pozytywne, negatywne i neutralne cechy mieszkańca Europy Zachodniej, Środkowej i Wschodniej składają się w gruncie rzeczy na stereotypowy obraz narodów uznawanych za zachodnioeuropejskie, środkowoeuropejskie i wschodnioeuropejskie. W opinii studentów Zachodnioeuropejczyk jest nosicielem przede wszystkim cech pozytywnych, takich jak przedsiębiorczość czy poszanowanie prawa, a Wschodnioeuropejczyk jest opisywany przede wszystkim przy użyciu cech negatywnych, więc jest nie tyle przedsiębiorczy, co potrafi kombinować i jest cwany. Zachodnioeuropejczyka cechuje postawa laicka lub tolerancja wobec innych wyznań, Wschodnioeuropejczyk jest przesadnie religijny. Analizując cechy przypisywane Środkowoeuropejczykom można natomiast zauważyć, że są to głównie cechy składające się na stereotypowy wizerunek Polaka, a mniej trafny jest on w odniesieniu do Węgra, Słowaka czy Czecha. Z opinii studentów wynika bowiem, że mieszkaniec Europy Środkowej jest przywiązany do rodziny, religii i tradycji, zaradny i skłonny do patriotyzmu, ale też nietolerancyjny, zaściankowy i pasywny oraz zorientowany na przeszłość, zakompleksiony w stosunku do mieszkańców krajów Europy Zachodniej i roszczeniowy. Łatwiej było zapewne badanym utożsamiać Środkowoeuropejczyka z Polakiem i przez pryzmat własnych doświadczeń i obserwacji charakteryzować typowego mieszkańca Europy Środkowej pod względem pozytywnym i negatywnym. By uzyskać pełny obraz typowego Środkowoeuropejczyka, należałoby objąć badaniem także studentów z innych krajów Europy Środkowej.

Trzeba znów podkreślić, że oprócz wymienionych tu elementów, będących częścią długiej listy cech specyficznie środkowoeuropejskich, znaj-

dują się również takie, które Środkowoeuropejczyk dzieli z Zachodnioeuropejczykiem (są to głównie cechy wartościowane jako pozytywne) bądź Wschodnioeuropejczykiem (przede wszystkim cechy wartościowane negatywnie). To nakładanie się cech jest pochodną pogranicznego położenia Europy Środkowej. Rację ma więc Salman Harrie pisząc, że:

> Środkowoeuropejczyk zna zarówno zachodnie jak i wschodnie tendencje. Obie występują razem w jego istocie, jedna męska, zachodnia, druga żeńska, wschodnia (...). Środkowoeuropejczyk żyje w tej polaryzacji; czasem jest zachodnio-aktywny, a czasem wschodnio-pasywny. Jego zadaniem jest przezwyciężenie tego przeciwstawienia i zintegrowanie obu tych sił [2002: 74].

Cytat ten jest moim zdaniem dobrym podsumowaniem zaprezentowanych analiz empirycznych.

Bibliografia:

Bobrownicka Maria. 1995. *Narkotyk mitu. Szkice o świadomości narodowej Słowian zachodnich i południowych*. Kraków: Znak.

Brix Emil. 2002. *Przyszłość Europy Środkowej*, w: J. Purchla (red.), *Europa Środkowa. Nowy wymiar dziedzictwa 1991-2001*. Kraków, s. 17-28.

Garton Ash Timothy. 1990. *Pomimo i wbrew. Eseje o Europie Środkowej*. Londyn.

Garton Ash Timothy. 2000. *Historia na gorąco. Eseje i reportaże z Europy lat 90.* Kraków: Znak.

Kisielewski Tadeusz. 1992. *Europa Środkowa – zakres pojęcia*. Poznań: Instytut Nauk Politycznych Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

Konrád Gyorgy. 1994. *Wielkie wyzwanie: Europa Środkowa po komunizmie*. Warszawa.

Kuk Leszek. 1998. *Polska w Europie Środkowo-Wschodniej: czynniki tożsamości, zbliżenia i dysharmonii*, w: J. Kłoczowski, S. Łukasiewicz (red.), *Tożsamość, odmienność, tolerancja a kultura pokoju*. Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej.

Kundera Milan. 1984. *Zachód porwany a tragedia Europy Środkowej*, „Zeszyty Literackie", nr 5.

Pantić Mihajlo. 2002. *Wariacje na temat: „Danilo Kis i Europa Środkowa"*, w: *Narodowy i ponadnarodowy model kultury. Europa Środkowa i Półwysep Bałkański*. Poznań, s. 77-82.

Paruch Waldemar, Trembicka Krystyna. 2000. *Wspólnota czy rozbieżność doświadczeń. O historycznych zewnętrznych uwarunkowań przebudowy w Europie Środkowo-Wschodniej po 1989 roku*, w: *Europa Środkowa. Region, państwa, społeczeństwa w okresie transformacji*. Lublin, s. 11-30.

Salman Harrie. 2002. *Uzdrowienie Europy. Obudzenie europejskiej świadomości*, M. Waśniewski (tłum.). Gdynia.

Schlogel Karl. 2005. *Środek leży na Wschodzie. Europa w stadium przejściowym*, A. Kopacki (tłum.). Warszawa.

Toruńczyk Barbara. 1987. *O królach i duchach – z opowieści środkowoeuropejskich*, „Zeszyty Literackie", nr 20.

Zieliński Bogusław. 2002. *Europa Środkowa, czyli Arkadia, Atlantyda i Jeruzalem*, w: *Narodowy i ponadnarodowy model kultury. Europa Środkowa i Półwysep Bałkański*, Poznań, s. 39-76.

Students' opinions on Central European living "in the borderland", i.e. what Central Europeans contributed to united Europe

Agnieszka Pawlak

Political instability and temporariness of borders, as well as cultural periphery and "living" on the bulwark of "proper" (Western) Europe are characteristic features of Central Europe that are intensively experienced by the inhabitants of this region. The experience of borderland unites the nations of Central Europe as well, especially Polish and Hungarian, for whom already mythical Borderland is not only a romantic symbol of past splendor but also a proof that living in borderland may be extremely rich and creative. Therefore, borderlandness is of double importance – it regards Central Europe as a whole, but also individual nations and countries classified as this part of Europe.

The term of Central Europe returned to intellectual and political circulation at the end of the 1980s. It is connected with the following questions: what decides about Central Europe's specificity? Can we talk about common identity with regard to Central Europe? Can we talk about Europe which does not include "second category" members or borders not to be crossed (not only in a geographical sense) three years after EU extension?

The article presents the result of the auditorial survey devoted to the issues of Central Europe identity carried out among the students of six subjects – economics, sociology, European studies, political science and history.